

ARAP BAHARI VE LİBYA: TARİHSEL SÜREÇ VE DEMOKRATİKLEŞME KAVRAMI ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Gürkan DOĞAN*
Bülent DURGUN**

ÖZET

Arap Baharı süreci ile birlikte, demokrasiyi hiç yaşamamış Libya halkı da meşru haklarını aramaya başlamış ve 42 yıllık Kaddafi yönetimine son vermiştir. Demokrasi yolunda verilen bu halk mücadelesi tüm dünya genelinde büyük destek görmüştür. Ancak demokratik bir ülke kurma sürecinde önemli zorluklar Libya'yı beklemektedir. Bu çalışma, kavramsal çerçeve ve tarihsel süreç ışığında Libya'nın demokratikleşmesi ve yaşanabilecek muhtemel sorunları ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Baharı, Libya, Demokratikleşme, Terörizm, Modern Libya Tarihi*

ARAB SPRING AND LIBYA: AN EVALUATION WITHIN THE SCOPE OF HISTORICAL PROCESS AND CONCEPT OF DEMOCRATIZATION

ABSTRACT

Never having experienced the democratical life style in their history; Libyan people started to demand their most legitimate humanitarian rights and terminated 42-year lasting tyranny of Gaddafi in the revolutionary wave of Arab Spring. Their struggle on the way to democracy was supported globally. However, there are plenty of hardships in the process of establishment of the democratic state. This essay aims to put forward the potential challenges of the process of Libyan democratization in the conceptual and historical perspective.

Keywords: *Arab Spring, Libya, Democratization, Terrorism, Modern History of Libya*

* Öğr.Gör.Dr., Ulaştırma, Personel Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı, 35425, İzmir, gurkan_dogan@hotmail.com

** Öğr.Gör.Dr., Ulaştırma, Personel Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı, 35425, İzmir, b_durgun@hotmail.com

1. GİRİŞ

Arap Baharı, Arap dünyasında baskıcı ve otoriter yönetimlere karşı son dönemde meydana gelen farklı ölçeklerdeki halk hareketlerini ifade etmek ve süreci bir demokratikleşme dalgası olarak olumlu manada tanımlamak maksadıyla kullanılan anonim bir kavramdır. Bu kapsamda, gerçekleştirilen protestolar ve gösteriler sosyal medyada ve konu ile ilgili yapılan araştırmalarda Arap Baharı ve Kışı, Arap Uyanışı, Arap İsyanı, Arap Devrimi gibi isimlerle de anılmaktadır (Murray, 2011; Dede, 2011: 23-24).

18 Aralık 2010 tarihinden itibaren başlayan söz konusu halk hareketleri Tunus ve Mısır'da ihtilallerle sonuçlanmıştır. Libya'da ise 2011 sonbaharında Kaddafi tarafından "NATO'nun desteklediği bir saçmalık" olarak değerlendirilen (Thorne, 2011: 1), ancak rejimi deviren bir iç savaşa neden olmuştur. Bahreyn, Suriye ve Yemen'de (BBC, 2011) isyanlar, İsrail, Cezayir, Irak, Ürdün, Fas ve Umman'da büyük protestolar, Kuveyt, Lübnan, Moritanya, Suudi Arabistan, Sudan ve Batı Sahra'da küçük çapta protestolar yapılmıştır. Mayıs 2011'de İsrail sınırında yaşanan çatışmalar da Arap Baharından esinlenmiştir.

Halk hareketleri ilk olarak Tunus'ta Muhammed Bouzazi'nin kendini yakmasıyla başlamıştır. Arap dünyasının içinde bulunduğu işsizlik, gıda yetersizliği, enflasyon, siyasi yozlaşma, ifade özgürlüğünden yoksunluk, usulsüzlükler ve kötü yaşam koşulları gibi pek çok sorun, adı geçen ülkelerde domino etkisi göstererek bu hareketlerin ve eylemlerin yayılmasını tetiklemiştir (Dede, 2011: 23-24).

Bu süreçte özellikle Libya'da Kaddafi'ye bağlı güçler tarafından çok sayıda masum sivil insanının öldürülmesi ile sonuçlanan olaylar (Muedini, 2012: 15), uluslararası kamuoyunun harekete geçmesine neden olmuştur. Türkiye de başta insani hassasiyetleri olmak üzere, derin tarihsel ilişkilerinden kaynaklanan nedenlerle uluslararası kamuoyuna dâhil olmuş, bu kapsamda münferiden atılan adımların yanı sıra Birleşmiş Milletler Örgütü'nün aldığı tedbirlere ve NATO'nun icra etmiş olduğu operasyonlara da katılım sağlanmıştır.

Bu çalışmada, yakın tarihsel süreç ve demokratikleşme kavramı çerçevesinde Libya'nın mevcut durumu ve karşı karşıya olduğu muhtemel sorunlar araştırılacaktır. Bu kapsamda; öncelikle ülkenin bugününe ışık tutması açısından tarihsel süreç içerisinde Libya konusu ele alınacaktır. Bu başlık altında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kaddafi dönemine önemli dönüm noktalarıyla yakın Libya tarihine, ardından ülkenin günümüz politik kültürüne ve politik sosyalleşmesine etkisi açısından Kaddafi döneminin önemli kilometre taşları olan Zawara Beyanı'na, Yeşil Kitap'a ve sürece ciddi etkileri bulunan dış politika ve terörizm alt konularına yer verilecektir. Bu incelemelerden sonra demokratikleşme açısından kavramsal çerçevenin

oluşturulması maksadıyla politik kültür ve politik sosyalleşme kavramları açıklanarak ülkenin mevcut durumu ortaya konulacaktır. Son olarak demokratikleşme kavramının izahı yapılarak içinde bulunulan süreci etkilemesi muhtemel olan konulara yer verilecektir.

2. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE LIBYA

Libya'yı Arap Baharı sürecine taşıyan nedenleri anlayabilmenin ve ülkenin bugününi değerlendirebilmenin en önemli ön koşullarından birisi yakın tarihinin incelenmesidir. Nitekim bu inceleme, ülkenin neden Tunus ve Mısır'dan farklı bir süreç içerisine girdiğinin veya neden bu ülkelerden farklı bir sonuç yaşama ihtimali olduğunun açıklanabilmesindeki en önemli araçlardan birisidir. Örnek vermek gerekirse; Arap Baharı sürecinde ele alınabilecek Mısır ve Tunus devletleri, bu sürece kadar, görünüşte dahi olsa çok partili demokratik sistemlerle yönetilmiştir. Ancak Libya yakın tarihinde bu yönetim şekline bile hiç ulaşamamış ve hatta Kaddafi döneminde İslamiyet ve Sosyalizmi sentezlediği iddia edilen, ancak uygulamada otoriter bir rejim altında idare edilmiştir (Doğan, 2011). Dolayısıyla ülkenin tarihsel sürecini tamamen olmasa da önemli noktalarıyla ve ilgili detaylarıyla ele almak büyük önem arz etmektedir.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kaddafi Dönemine Yakın Libya Tarihi

Akdeniz coğrafyasında yer alan pek çok ülke gibi Libya da Osmanlı İmparatorluğu bakiyesi bir devlet olarak ortaya çıkmış ve İmparatorluğun demokratikleşme alanında yaşamış olduğu pek çok tecrübeye de tanıklık etmiştir. Meşrutiyet dönemlerinde Mebusan Meclisine temsilci gönderen Libya'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin etkilerini azaltmak ve merkezi yönetimi güçlendirmek için yapmış olduğu mülki düzenlemeler tepkilere neden olmuştur. Bütün bunlara rağmen Osmanlı İmparatorluğu Libya'ya emperyalist müdahalesini önleyememiştir. Bu da Libya'nın demokratikleşmesi sürecine olumsuz etki etmiştir. Günümüz Libya'sını ve yaşanabilecek demokratikleşme sürecini anlamak açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kaddafi Dönemine Yakın Libya Tarihi'ni ana hatları ile hatırlamak faydalı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika'da kalan son toprağı olan Libya 15 Ağustos 1551 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından Trablusgarp'ı İspanyollardan almak üzere görevlendirilen Kaptan-ı Derya Sinan Paşa tarafından alınmıştır. Trablusgarp Türk denizcilerinin Cezayir ve Tunus'tan sonra üçüncü korsanlık merkezi olmuştur(Şıvgın, 2006: 1).

Başlangıçta Cezayir ve Tunus'la ele alınarak müşterek olarak yönetilen Libya daha sonra ayrı bir eyalet olarak yönetilmiştir. Bu eyaletlerin tamamına "Garp Ocakları" denmiştir. Libya Garp ocaklarından Osmanlı

Hükümetine en bağlı olanı olarak ortaya çıkmıştır(Şıvgın, 2006: 1).

Trablusgarp Eyaleti 1551-1864 yılları arasında yarı bağımsız olarak “Dayılar” tarafından yönetilmiştir. Araplar ile birlik olan Ahmet Paşa, 29 Temmuz 1711 tarihinde Dayı olarak yönetimi Karamanlı Hanedanı’na geçirmiştir. 19. yüzyıl başlarında Libya’daki dayılar da Tunus ve Cezayir dayıları gibi Akdeniz’de Amerika Birleşik Devletleri ile mücadele etmiştir. Karamanlı Hanedanı 1835’e kadar hüküm süren hanedandır. 1864 yılında İstanbul’a bağlı normal bir vilayet haline dönüştürülen Trablusgarp’ın yönetimi 1911 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. Osmanlı kontrolündeki ikinci devreyi oluşturan bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu merkezi yönetimi güçlendirmeye çalışmıştır. Diğer taraftan da eyaletin iç kısımlarındaki otoritesini de güçlendirme çabası içine girmiştir. Bu durum kaynakların bir kısmında Libya’da yönetime dışarıdan yapılan ilk müdahale olarak değerlendirilmektedir (Wright, 1981: 11).

1864 yılında kabul edilen *Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile Trablusgarp eyaleti vilayet olmuştur. 1877 yılında çıkarılan başka bir kanunla Bingazi, Derne ve havalisi doğrudan doğruya İstanbul’a bağlı bir sancak haline getirilmiş ve böylece Libya 20. yüzyıla Trablusgarp vilayeti ve Bingazi müstakil sancağı olarak geçmiştir (Şıvgın, 2006: 1).

1866 yılında vilayetin sancakları: Trablusgarp Sancağı, Hums Sancağı, Cebel-î Garbi Sancağı, Fizan Sancağı, Sirenayka (Binbgazi) Sancağı;

1908 yılında vilayetin sancakları: Trablusgarp Sancağı, Hums Sancağı, Cebel-î Garbi Sancağı, Fizan Sancağıdır.(Karal, 1988:340)

Emperyalist Batı Avrupa ülkelerinden en geç kalmış ve en güçsüzü olan İtalya, sömürgecilik yarışına girmeye karar verdiğinde, kendisine Kuzey Afrika’da ancak Libya’nın kaldığını görür. Bu bölgeyi kontrolü altına alabilmek için 29 Eylül 1911 tarihinden itibaren Libya’ya asker çıkarmıştır (Üçok, 1967: 276-278; Çelebi, 2002: 1-2). Trablusgarp vilayeti ve Bingazi müstakil sancağı 1912 yılında imzalanan Quchy (Uşi) anlaşmasıyla İtalyanların hâkimiyetine geçmiştir. Ancak İtalyanlarla Osmanlılar arasında meydana gelen çatışmalar fiili olarak 1917 yılına kadar sürmüştür. Libyalılar bir İslam toprağının Hıristiyanlar tarafından işgal edildiğine inandıklarından 20 yıl boyunca direnişlerine devam etmişlerdir (Wright, 1981: 28). “İtalyanlar ancak 1932 yılında Libya’da dirlik ve düzeni sağlamaya muvaffak” olabilmişlerdir (Şıvgın, 2006: 141; Vandewalle, 2006: 16-22).

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Libya coğrafyasında kısmi bir milli birliktelik oluşmuştur. Bununla birlikte devlet geleneği özellikle Osmanlı’nın ikinci döneminin gelişerek milli bürokrasinin ve milli ordunun kuruluşuna katkı sağlamıştır. Sınırlı olarak yapılan yatırımlar, Banko di Roma’nın olumsuz etkilerine rağmen milli burjuvazinin gelişmesini desteklemiştir.

Gelişen bu gruplar İtalyanlara karşı girişilen mücadelede ve daha sonraki süreçteki direnişte etkin rol oynamıştır. Bu sayılan unsurlar, 1918 yılında kurulan Trablusgarp Cumhuriyeti'nin de en etkin unsurlarını oluşturmuştur. (Vandewalle, 2006: 23)

İtalya-Osmanlı Savaşı devam ederken İtalyanlar Libya'da Trablusgarp Protektorası'nı fiili olarak kurmuşlardır. 1911-1919 yılları arasında İtalyanlar tarafından kralın vekili olarak yedi adet vali atanmıştır. Bu dönemde İtalya, Libya'yı dördüncü sahiline çevirmek için elinden gelini yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan İtalya'nın savaşma iradesinin eksikliğini fark eden Libya'nın kanaat önderleri 1918 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek Trablusgarp Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Kısa bir süre hüküm süren bu devlet İslam dünyasının ilk cumhuriyeti olarak ortaya çıkmıştır. (Schulze, 2002: 60) Libya'da kurulan bu cumhuriyet, İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki düşmanları tarafından desteklenmiştir (Wright, 1981: 30).

Cumhuriyetin organları olan Başkanlar Konseyi, Şura Konseyi ve Hukuk Konseyi erklerin dağılımını sağlamıştır. Başkanlar Konseyi dört eş başkandan oluşturulmuştur. Bunlar; eski Osmanlı mebusu Süleyman İbn Abdallah El-Baruni, Ahmed bin Ali, Ramazan Suehali ve Abdel Nabi Belker beylerdir (Schulze, 2002: 61). Trablusgarp Cumhuriyeti'nin yöneticileri, İtalya'nın meclis seçimlerinin yapılacağına dair verdiği söz üzerine İtalyan egemenliğini kabul ederek yeni bir parti kurmuşlardır. Ancak Ramazan Suehali'nin 1920 Ağustos'unda suikaste öldürülmesi üzerine Cumhuriyetin yöneticileri yer altına kaçmışlardır (Schulze, 2002: 62). Liderlerini yitiren Libyalılar, faşist İtalya'nın baskıcı ve yok edici tutumuna karşılık uzun süre mücadele ederek pek çok kayıp vermişler, ancak bu mücadele sonucu değiştirmeye yetmemiştir.

Vandewalle (2006: 23), Trablusgarp Cumhuriyeti'nin yok olmasının nedenleri arasında İtalya'nın emperyalist güç olarak bölgede uyguladığı politikaların yanı sıra, kabilesel, yerel ve bölgesel kimlik algısının devleti oluşturan kimlik bilincinin üstünde olmasından kaynaklandığını göstermektedir. Vandewalle (2006: 23) aynı zamanda, Libya'da milli birliğin ancak dışarıdan gelen büyük bir (İtalyan tehdidinde olduğu gibi) tehdidin ortaya çıkması ile canlandığını ifade etmektedir.

1923-1932 yılları arasında İtalyanlar için en önemli direniş eylemleri Ömer Muhtar'ın liderliğinde ortaya çıkmıştır (Ahmida, 2009: 132). Modern İtalyan ordusuyla efsanevi bir şekilde savaşan Ömer Muhtar'ın yakalanarak asılması sonrasında İtalya tamamen ülkeye hâkim olmuştur (Vandewalle, 2006: 255).

İtalyanların baskı ile bölgeye hâkimiyetleri İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. Savaş sonrasında İtalyan ve Alman kuvvetlerinin ülkeden çıkarılmasından sonra Libya'nın büyük kısmı İngiliz,

küçük bir kısmı da Fransız kontrolüne bırakılmıştır. Uzun bir süre İtalya'ya karşı mücadele eden ve Mısır'a sürgüne gönderilen Şeyh İdris, 1944 yılında sürgünden dönmüştür. (Wright, 2001: 610; Simons, 2003: 15)

Soğuk Savaşın başlangıcındaki güç mücadeleleri sonucunda Libya, 24 Aralık 1951 tarihinde *Meşruti Krallık* olarak bağımsızlığını kazanmış ve Birleşmiş Milletler aracılığıyla bağımsızlığa kavuşan ilk ülke olmuştur. Libya'yı zengin ülkeler statüsüne ise 1959 yılında keşfedilen zengin petrol rezervleri kavuşturmuştur. (Wright, 2001: 610; Simons, 2003: 15) Petrol gelirleri mevcut hükümetin finansman kaynaklarını güçlendirirken, halk arasında ülkenin artan mali kaynaklarının Kral İdris'in ve çevresindeki seçkin kitlenin eline geçmesi hoşnutsuzluğa neden olmuştur. İsrail'e karşı Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da yürütülen Arap Milliyetçiliği propagandaları bu hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır. (Schiller, 2009: 161)

01 Eylül 1969 tarihinde, Mısır Kralı Nasır'ın etkisinde kalan Cumhuriyetçiler tarafından Kral İdris el Senusi Türkiye'de kaplıca tedavisi gördüğü esnada darbe yapılmış ve yönetim ele geçirilmiştir. Kral bu haber üzerine Yunanistan'a geçerek, bu ülkeye iltica etmiştir. 1971 yılının Ekim ayından itibaren Kahire'ye geçen Kral, ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır. (Atak, 1966: 679-680; Öndeş, 1975: 69-97)

2.2. Politik Kültüre Etkisi Açısından Kaddafi Dönemi ve Önemli Kilometre Taşları

Libya'da Kaddafi dönemi ile ilgili olarak ele alınması gereken en önemli hususlardan ilki, yeni rejimin ideolojisinin önemli bir işareti ve hareket noktası olan *Zawara Beyanı*'dır. İkinci önemli husus ise Kaddafi'nin bu ideolojiyi netleştirdiği, adeta uygulama alanlarını ve esaslarını ortaya koyduğu *Yeşil Kitap*'tır. İç içe geçmiş olmakla birlikte son husus ise çerçevesi çizilen ideoloji ışığında ve *Arap Birliği* hayali altında yürütülen dış politika, terörizme verilen destek ve bunların sonucunda gerek Arap ülkeleri gerekse batılı ülkeler tarafından zaman içerisinde Libya'ya yöneltilen yalnızlaştırma politikasıdır.

2.2.1. Zawara Beyanı

Kaddafi, 1969'da Kral İdris'e darbe yaparak yönetimi ele geçirmesinden sonra Üçüncü Evrensel Teori adını verdiği ve kendi ifadesiyle İslamiyet ile Sosyalizmi sentezleyen bir ideolojiyi benimsemiştir. Ancak gerçekte bu ideolojinin temelinde Arap milliyetçiliği ve Cemal Abdülnasır hayranlığının bulunduğu söylemek mümkündür. Kaddafi, 15 Nisan 1973 tarihinde "Zawara Beyanı" olarak bilinen açıklaması ile ideolojisini daha da netleştirmiş ve halk devrimi olarak nitelendirdiği dikta rejiminin önündeki yasal ve yönetsel engelleri ortadan kaldırmak maksadıyla ülke bürokrasisini, aydınları ve rejim aleyhtarlarını hedefleyen planını uygulamaya koymuştur

(Vanderwalle, 2006: 84). Bu kapsamda öncelikle mevcut hukuk sistemi askıya alınmış ve Şeriat hukuku uygulanmaya başlanmıştır (Vogler, 2005: 121). Ardından Arap milliyetçiliği ve sosyalizm karşıtı belediye başkanı, yönetici ve valiler tasfiye edilmiş yerlerine halk komiteleri kurulmuş ve başta petrol şirketleri olmak üzere kamulaştırma çalışmalarına başlanmıştır (Hagger, 2009: 101-102).

2.2.2. Yeşil Kitap

Kaddafi 1975 yılından itibaren kendi ideolojisini ve yönetim anlayışını ortaya koyan, Mao Zedong'un "Küçük Kırmızı Kitap" ve Cemal Abdülnasır'ın "Devrimin Filozofisi" adlı kitaplarından esinlendiği "Yeşil Kitap"ı bölüm bölüm yayımlamaya başlamıştır (Davis, 1990: 4; Burr vd., 2008: 75). Bu çerçevede yayım tarihleri farklı kaynaklara göre değişmekle birlikte; Demokratik Problemlerin Çözümü: İnsanların Otoritesi adlı birinci bölüm 1976 yılında, Ekonomik Problemin Çözümü başlıklı ikinci bölüm 1977 yılında, Üçüncü Evrensel Teorinin Sosyal Temeli başlıklı üçüncü bölüm 1979 yılında yayımlanmıştır (Sullivan, 2009: 85-88).

Yeşil Kitap'ın Demokratik Problemlerin Çözümü başlıklı birinci bölümünde Kaddafi, genel olarak dönemin demokrasi anlayışına karşıtlığını ortaya koymuş, kendi ideolojisini makul kılacak şekilde doğrudan ve temsili demokrasiye eleştiriler getirmiştir. Kaddafi'ye göre dünyadaki tüm politik sistemler, alternatifler arasındaki güç mücadelesinin bir ürünü olup mevcut uygulamalar ve demokrasinin bilinen kurumları aynı amaca yani diktatörlüğe hizmet etmektedir. Bu bölümde Devletin Yönetimi, Parlamento, Sınıf ve Halkoylaması başlıkları altında özetle; en zalim diktatörlüklerin parlamentoların himayesinde var olduğu, siyasi partilerin diktatörlüklerin çağdaş formu ve diktatoryal hükümetlerin modern aracı olduğu, bununla beraber politik sınıf sisteminin bir parçası olarak topluma hükmettiği, halkoylamalarının ise adaletsiz ve zorbaca bir sistem olduğu, ayrıca demokrasiye karşı yapılan bir hile olduğu iddia edilmektedir. (Metz, 2004: 233; Qaddafi, 1979: 1-6)

Kaddafi bu eleştirilerinin ardından geliştirdiği çözüm önerilerini "Halk Konferansları ve Halk Komiteleri" başlığı altında açıklamıştır. Buna göre; Halk Konferansları halk demokrasisine ulaşmanın tek yöntemi olup, bunun temel kaynağı olan Yeşil Kitap doğrudan demokrasiye ulaşmanın insanlığa daha önce sunulmamış pratik sistemi, Üçüncü Evrensel Teori ise pratik yaklaşım tarzı olarak kabul edilmiştir (Qaddafi, 1979: 7).

Demokrasi ve kurumlarının Kaddafi açısından öngörülen sorunlarına ve eksikliklerine yönelik genel çözüm önerileri sunmanın akabinde "Toplumun Hukuku" başlığı altında, mevcut hukuk sistemleriyle bunların yerine öngörülen alternatif hukuk sistemi ele alınmaktadır (Qaddafi, 1979: 8-10). Kaddafi'nin bakış açısına göre mevcut hukuk sistemlerinin hiç birisi

demokratik değildir. Bu yüzden de hepsi geçersizdir. Asıl ve geçerli olan hukuk ise geleneklere ve dine dayanan doğal hukuktur (Vanderwalle, 1998: 130). Kaddafi, tüm toplumların doğal hukukunun dine dayanması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü ona göre din, insanların doğal yaşamının dışı vurumu olarak tanımladığı gelenekleri de kapsamaktadır (Qaddafi, 1979: 10).

“Toplumun Yönetimini Kim Denetler?” başlığı altında, yönetimin ve denetimin halkın kendisi tarafından yapılmasına olanak sağlayacağı iddia edilen, Temel Halk Konferansları, Halk Komiteleri ve Genel Halk Kongresinden oluşan politik bir örgütlenme yapısı ortaya konulmaktadır (Robbers, 2007: 535-537). “Toplum, Hukukta Sapmalar Meydana Geldiğinde Bunu Nasıl Düzeltir?” başlığı altında ise; şayet devletlerin kullandığı araçların diktatörce araçlar olması halinde (ki dünyada hâlihazırda var olan politik sistemler bu şekilde görülmektedir) toplumun hukukta meydana gelen sapmalara karşı isyan gibi şiddet içeren karşılıklar vereceği, ancak bunun da devletin yeni diktatörce uygulamalarına neden olabileceği anlatılmaktadır (Qaddafi, 1979: 10).

Birinci bölümde son husus olarak yer verilen “Basın” başlığı altında, mevcut basının bireylere veya çeşitli gruplara ait olmasının, sadece bu kişi ya da grupların kendilerine has fikirlerini ve bakış açılarını halka aktarmasına imkân sağladığı, oysa basının toplum için var olan ve topluma ait bir ifade aracı olması gerekliliğinden hareketle, devlet tarafından bireylere veya çeşitli gruplara ait özel basın araçlarına müsaade edilmemesi gerektiği belirtilmektedir (Qaddafi, 1979: 11-12).

Yeşil Kitap’ın 1977 yılında yayımlanan Ekonomik Sorunların Çözümü başlıklı ikinci bölümde, tamamen sosyalist ekonomi anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Bu bölümde İhtiyaçlar, İskân, Gelir, Ulaşım, Toprak ve Hizmetçi alt başlıkları altında Kaddafi’nin mevcut ekonomik sisteme yönelik değerlendirmeleri ve benimsediği görüşler yer almaktadır (Qaddafi, 1979: 12-19). Kaddafi’ye göre iş ve ücret, üretici ve mal sahipleri arasındaki ilişki, işçi ve işverenler arasında yaşanan sabit çalışma sürelerinin kararlaştırılması, fazla mesai ücretleri, izinler, asgari ücretler, kar paylaşımı, işgörenlerin yönetime katılımı, keyfi işten çıkarmaların yasaklanması, sosyal güvenlik, grev hakkı ve işçilerle ilgili mevzuatlardaki diğer hükümler konusunda geçmişten günümüze kadar birtakım gelişmeler söz konusu olmuştur (Qaddafi, 1979: 12). Ancak mülkiyet hakkı ile ilgili olarak, özel mülkiyetlerin devlete devredilmesi veya bireysel gelirin sınırlandırılması hakkında kanun koymak şeklinde hiçbir değişiklik bulunmamaktadır (Qaddafi, 1979: 12). Bu çerçevede özel mülkiyet anlayışına ve üretici olarak tanımlanan ücretlilerin sosyal statülerine karşı çıkılmakta ve toplumun menfaatleri adına mülkiyet hakkının ve kontrolünün devletin merkezi idaresi altında bulunması zorunluluğu ifade edilmektedir (Metz, 2004: 224-225).

Yeşil Kitap'ın 1977 yılında yayımlanan Üçüncü Evrensel Teorinin Sosyal Temeli isimli son bölümünde ise Aile, Kabile, Kabile Gerçekliği, Ulus, Kadın, Azınlıklar, Siyah İnsanlar Dünyaya Hâkim Olacak, Eğitim, Müzik ve Sanat, Spor, Binicilik ve Sahne başlıkları ile ilgili düşüncelere yer verilmiştir. Kaddafi'ye göre toplum ve ulus faktörü insanlık tarihinin dinamik gücüdür. Tarih devriminin temelini ise aileden kabileye, kabileden ulusa her insan grubunu bir arada tutan sosyal bağlar oluşturmaktadır (Wallece, 2004: 231-232). Milliyetçiliği tahrip edilmiş olan uluslar ise yok olmaya tabidir. Dünyanın en büyük politik sorunu olan azınlıklar da bu durumun doğal bir sonucudur (Sullivan, 2009: 88). Bu çerçevede, çağdaş ulusal özgürlük hareketleri toplumsal hareketler olup dünyadaki tüm grupların bir başka grubun egemenliğinden kurtulmasına kadar sona ermeyecektir (Qaddafi, 1979: 20). Toplum faktörünün tek rakibi ise din faktörüdür. Öyle ki din faktörü, ulusal grupları veya birleşmiş grupları farklı ulusal gruplara ayırabilir (Qaddafi, 1979: 21).

Bu bölümün Aile, Kabile ve Ulus başlıkları altında yer verilen Kaddafi'nin yaklaşım tarzına göre, birey açısından aile, ülkeden daha önemlidir (Qaddafi, 1979: 21). Çünkü insanoğlu aslında bir birey ve ailedir, ancak bir ülke değildir. İnsan ırkının suni ekonomik, politik ve bazen de askeri sitemlerden oluşan ülke ile ne ilişkisi ne de yapacak bir şeyi vardır. Kabile ise üremenin bir sonucu olarak oluşan geniş bir aile, benzer şekilde ulus da üremenin bir sonucu olarak oluşan geniş bir kabiledir (Qaddafi, 1979: 21). Sosyal anlamda, aile topluluğu kabileden, kabile topluluğu ulustan, ulus topluluğu dünya topluluğundan dostluk, birlik, beraberlik ve menfaat bakımından daha iyi olarak görülmektedir (Khoury vd., 1990: 299-300). Kaddafi ulusu, bireyin ulusal politik şemsiyesi olarak tanımlamakta ve bunu kabilenin üyelerine sağladığı sosyal şemsiyeden daha geniş olarak görmekte, öte taraftan aileden kabileye, kabileden ulusa, ulustan da tüm insanlığa kurduğu dizgide bir alt düzeydeki bağlılığın bir üst yapıya zarar verdiğini savunmaktadır (Qaddafi, 1979: 21).

Yeşil Kitap'ın üçüncü bölümünde Kadın konusuna da geniş yer verildiği görülmektedir. Başlangıçta kadın ve erkek, her ikisinin de insan olmasından ötürü eşit görülmekte, ancak iki cins arasındaki doğal farklılıklar bahane edilerek bu eşitliğin ortadan kaldırıldığı görülmektedir (Qaddafi, 1979: 25-29). Yeşil Kitap'ta kadına biçilen sosyal rol doğurmak, annelik ve çocuk bakmak ile sınırlandırılmış olup kadının annelik rolünün herhangi bir safhasında çalışması ya da çalışmak durumunda bırakılması ise ciddi şekilde eleştirilmektedir (Qaddafi, 1979: 25). Bu kapsamda, kadının, erkeğin işi olarak tanımlanan çalışma hayatına dâhil edilmesinin onun dişilik rolü için yaratılan güzel özelliklerini ortadan kaldıracağı, bir erkeğe dönüşme ve dişilik özelliklerinden vazgeçme riskini ortaya çıkaracağı iddia edilmektedir (Simons, 2003: 115-119).

Üçüncü bölümde yer alan bir diğer başlık Azınlık başlığıdır. Kaddafi'nin bakış açısına göre toplumlarda iki tip azınlık bulunmaktadır (Qaddafi, 1979: 29). Bunlar, başka bir ulusal varlığa ait azınlıklar ve başka bir ulusal varlığa ait olmayan politik veya dini azınlıklardır (Ayoub, 1987: 119). Bu azınlıkların sosyal karakteristikleri doğuştan var olmakta ve sonradan kazanılması ya da yok edilmesi mümkün olmamaktadır (Qaddafi, 1979: 29). Azınlıkların politik ve ekonomik sorunları ise elinde güç, zenginlik ve silah bulunduran ve kitleler tarafından yönetilen toplum içerisinde çözülebilmektedir (Gunn, 2000: 82).

Üçüncü bölümde yer verilen Eğitim başlığı altındaki düşünceler de hayli ilgi çekicidir. Kaddafi'ye göre gençliğin belirlenmiş saatlerde, sıralarda oturarak öğrenmek zorunda bırakıldığı rutinleşmiş müfredat ve ders kitaplarındaki sınıflandırılmış konular eğitim ve öğrenme açısından bir şart olmayıp dünyada hüküm süren bu tip bir eğitim insan haklarına aykırıdır (Qaddafi, 1979: 30). Bu bakış açısıyla devlet tarafından merkezileştirilen ve standartlaştırılan eğitim halk kitlelerine ket vurmakta, bunun yerine insanlara istedikleri her konuda eğitim alma özgürlüğü sağlanmalı ve öğrenmelerine olanak sağlayacak yeterli sayıda okul bulunmalıdır (Lulat vd., 2005: 196; Barton vd., 2007: 86).

2.2.3. Dış politika ve terörizm

Libya, Kaddafi rejiminin 1969 yılında yönetime gelmesinden sonra Arap dünyasının en yoğun ve en hareketli dış politikasına sahip ülkelerinden birisi olmuştur. 1970 ile 1990 yılları arasında Libya, dış politikasında diğer Arap ülkelerinin dış politikasından farklı bir tutum sergilemiştir. Bu dönemde Libya dış politikası, uluslararası politikanın boyutlarını yeniden şekillendirerek Arap ve İslam dünyası ile Afrika ülkelerini etkilemenin arayışı içerisine girmiştir (Niblock, 2002: 213).

Kaddafi'nin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Libya'nın Mağrip bölgesel dinamikleri arasındaki önemi giderek azalmaya başlamıştır. Öyle ki rolü giderek etkisizleşen Libya, kimi araştırmacılara göre sadece Mağrip ve Maşrik¹ arasındaki bir çeşit menteşe olarak nitelenmeye başlanmıştır (Otman vd., 2007: 30). Bu gelişmelerin ışığında 1969 yılında Libya, Mağrip'in daha nüfuzlu ülkeleri olan Fas ve Cezayir'e göre daha pasif kalan konumu ve farklılaşan politik yapısı nedeniyle, Mağrip Daimi Danışma Komitesi'nden ve yan kuruluşu olan Endüstriyel İşbirliği Komitesi'nden çekilmiştir. Ancak Otman vd. (2007: 30)'ne göre bu olaya bakılarak Libya'nın Mağrip

¹ Günümüzde Mağrip (Magrep), dar manada Tunus, Cezayir, Fas ve Batı Sahra'yı içermektedir. Libya ve Moritanya'nın da bunlara eklenmesiyle "Geniş Mağrip" diye adlandırılabilir bölge ortaya çıkmaktadır. Maşrik (Masreq) ise Akdeniz ile İran arasındaki Arap devletlerini kapsayan Orta Doğu'daki bir bölgedir.

bölgesindeki komşularıyla ilişkisini kestiği ya da bu bölgeye yönelik dış politika geliştirmedeğini düşünmek hatalı olacaktır. Nitekim ilki 1972’de, ikincisi de 1974’de olmak üzere Kaddafi tarafından Tunus’a birleşme önerisi götürülmüş, ancak bu tekliflerden ilki derhal, ikincisi kabulden kısa bir süre sonra Tunus tarafından reddedilmiştir.

Kaddafi’nin dış politikadaki en önemli hedeflerinden birisi Arap birliğinin kurulması olmuştur. Ancak Arap liderlerin birçoğu böyle bir birlikteliği prensipte kabul etse de uygulamaya koymanın uzun bir zaman gerektirdiği düşüncesinde hemfikir olmuşlardır (Metz, 2004: 224). 1970’de Mısır ve Libya arasında birebir görüşmeler başlamış, Cemal Abdülnasır’ın aynı yıl içerisinde ölmesine rağmen diyalog devam ettirilmiştir. Bu görüşmelere Suriye’nin de dâhil olmasının ardından Nisan 1971’de Libya lideri Kaddafi, Mısır devlet başkanı Enver Sedat ve Suriye devlet başkanı Hafız Esad tarafından üç ülke arasında federasyon şeklinde bir birleşme olacağı duyurulmuştur (Metz, 2004: 224). Ağustos ayı içerisinde, daha sonra her üç ülkede referanduma götürülerek büyük çoğunlukla kabul edilen anayasa taslağı imzalanmıştır. 01 Ocak 1972 tarihinde kâğıt üzerinde yürürlüğe giren ve adı Arap Cumhuriyetleri Federasyonu olarak belirlenen bu birleşme, Kaddafi’nin tüm girişim ve ısrarlarına rağmen, zamanla yaşanan anlaşmazlıklar ve görüş ayrılıkları neticesinde asla uygulamaya geçememiştir (Metz, 2004: 71-73).

1980 yılında Libya ve Suriye arasında birleşme anlamındaki münferit yakınlaşma tekrar gündeme gelmiştir. Libya bu süreçte Suriye’nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne silah alımından kaynaklanan bir milyon Dolar tutarındaki borcunu ödemiş, ancak genel anlamda birleşme ile ilgili bir gelişme yaşanmamıştır (Metz, 2004: 74). Bu dönemde Libya ve Suriye, İran-Irak savaşında Arap olmayan İran’a verdikleri destek nedeniyle diğer Arap ülkeleri tarafından eleştirilmiş ve yaklaşık üç yıl süreyle diplomatik izolasyona tabi tutulmuştur (Metz, 2004: 74).

Libya 1980 yılında, Çad-Libya Dostluk Antlaşması’na dayanarak Çad’da yaşanan iç savaşa 6500 kişilik askeri bir güçle müdahale etmiş, kısa sürede işgale dönüşen bu müdahalenin ardından 06 Ocak 1981’de iki ülkenin birleştiği ilan edilmiştir (Mays, 2002: 60). Ancak ortaya çıkan bu durumdan başta bölgedeki etkinliğini yitirme riskiyle karşı karşıya kalan Fransa ile Nijerya gibi bölge ülkeleri hoşnut olmamış ve Libya’nın Çad’daki askeri varlığını ve bu birleşmeyi sona erdirmek için yoğun diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır (Mays, 2002: 60-65). Sürece sonradan dâhil olan Amerika Birleşik Devletleri de Fransa ve bölge ülkeleriyle aynı kanatta yer alınca Libya Çad’ı terk etmek zorunda kalmış ve dolayısıyla birleşme de gerçekleşmemiştir.

Kaddafi’nin Arap Birliği hayalinin son girişimi olarak Fas ile 13

Ağustos 1984 tarihinde imzalanan Qujda Anlaşması gösterilebilir. Kaddafi ve Kral Hasan'ın başta Cezayir olmak üzere muhtemel diğer güvenlik risklerine yönelik ortak bakış açısının bu birliktelikteki görünür neden olduğu düşünülmektedir (Bender vd., 1985: 272). Öte taraftan Kaddafi'nin, 1980 ve 1981 yıllarından itibaren Arap ülkeleri tarafından uygulanan izolasyonu bu yolla kırmak istediği; Kral Hasan'ın ise Libya'nın ucuz petrolü, finansman olanakları ve işgücü ihtiyacından istifade etmeyi planladığı bilinmekte olup, bunlar görünmeyen ana nedenler olarak kabul edilmektedir (Bender vd., 1985: 272). Anlaşma geçerliliğini iki yıl civarında korumuş ancak İsrail devlet başkanı Şimon Perez'in Fas'ı ziyareti sonucu başlayan hoşnutsuzluk nedeniyle sona ermiştir (Bender vd., 1985: 272).

Kaddafi döneminde Arap Birliği yönünde izlenen dış politika haricinde, üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus uluslararası terörizme verilen destektir. Nitekim Kaddafi'nin terörizme verdiği destekle ilgili olarak İngiliz terör uzmanı Wilkinson'ın "*Şayet terörizm için Nobel Ödülü olsaydı, Kaddafi kesinlikle en bariz aday olurdu.*" şeklindeki söylemi, konunun açılanması açısından oldukça manidardır (Davis, 1990: 10).

Kaddafi'nin düşünce anlayışına göre terörizme verilen destek, emperyalizmle mücadelenin ve dünya devrimini gerçekleştirerek sosyalizme ulaşmanın bir yöntemi olarak görülmüştür. Davis (1990: 10)'e göre Kaddafi, yönetimi ele geçirdikten hemen sonra daha 1969 yılında, Yaser Arafat liderliğindeki El-Fetih ve George Habash'ın liderliğindeki Filistin Halk Kurtuluş Cephesi örgütlerine finansal destek sağlayarak bu niyetini ortaya koymuştur. Kaddafi, takip eden süreçte Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Libya'da eğitim kampları kurmasına izin vermiş, ilerleyen zamanlarda bunu daha pek çok terör örgütü takip etmiştir².

Libya tarafından terör örgütlerine verilen destek sadece ev sahipliği yapmakla sınırlı kalmamış, kısa zamanda gerilla savaşı eğitimi verilmesi, istihbarat paylaşımı, silah yardımı, ulaşım kolaylığı sağlanması, sahte pasaport temini, Avrupa'da güvenli evler tahsis edilmesi gibi şekillere dönüşmüştür (Davis, 1990: 10-11). Temelinde İsrail'e duyulan büyük düşmanlığın bulunması nedeniyle, terör örgütlerine yapılan yardım bir süre sonra daha radikal gruplara kaymış Kara Eylül ve özellikle Ebu Nidal üzerinde yoğunlaşmıştır (Reich, 1990: 70-71). Nitekim bu örgütlerin 1980-1990 aralığında gerçekleştirdiği birçok eylemin arkasında Kaddafi'nin desteği ve azmettirmesinin bulunduğu bilinmektedir.

Smith (1994: 141)'e göre Kaddafi'nin terörizme verdiği desteğin bir sonucu olarak ABD ile Libya arasında ilişkiler 1979 yılında, ABD Tahran

² Staar (1991: 123)'a göre bu terörist kampların yaklaşık 20 kadarı Küba ve Doğu Almanya kontrolünde bulunmaktaydı. Dolayısıyla anlaşılmaktadır ki kamp sayısı 20'nin de üzerindedir.

büyükelçiliğinin işgal edilmesi ile tırmanmaya başlamış, aynı yılın Aralık ayında Libya büyükelçiliğinin yakılması ile daha da gerilmiştir. 1980 yılında Libya'nın Çad'ı işgaliyle başlayan süreçte, ABD'nin Libya'ya yönelik olarak gerçekleştirdiği askeri müdahaleler, bunun karşılığında Kaddafi'nin Avrupa ve Arap ülkelerinde, sivil asker gözetmeksizin ABD vatandaşlarını ve elçiliklerini hedef alan terör saldırılarını organize ve teşvik etmesi, iki ülke arasındaki sorunları doruk noktasına çıkarmıştır (Alexander, 2006: 23). Nihayetinde 5 Nisan 1986'da bir kırılma noktası olarak kabul gören, Amerikan askerlerinin hedef alındığı Batı Berlin'deki LaBelle Disco saldırısı gerçekleştirilmiştir (Mwenda, 2008: 90). Kaddafi tarafından planlandığına dair kuvvetli deliller bulunan bu saldırının ardından, ABD tarafından El Dorado Canyon adı verilen bir operasyon düzenlenmiş ve ABD savaş uçaklarıyla Trablusgarp ve Bingazi şehirlerini bombalanmıştır (Silke, 2003: 217; Stanik, 2003: 177-180).

ABD tarafından gerçekleştirilen hava operasyonunun ardından Libya'nın yeni işbirliği arayışları başlamış ve bu arayışların sonucunda İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA) ile yakınlaşma söz konusu olmuştur. Taylor ve Horgan (2000:214)'a göre Kaddafi, Libya'ya gerçekleştirilen hava saldırılarında İngilizleri Amerika'ya yardım etmekle suçlamış ve cezalandırmak istemiştir. Bu nedenle IRA militanlarına eğitim olanakları sağlanmış, finansal destek verilmiş ve silah yardımı yapılmıştır. Byman (2005: 251)'a göre IRA'nın Libya'ya yönelmesinin nedeni ise İngiltere'nin, IRA'ya yardım eden İrlanda kökenli ve diğer Amerikan vatandaşları için ABD'ye yaptığı baskının olumlu sonuç vermesidir. Dolayısıyla IRA, Amerika'dan gelen yardımlar durunca hali hazırda bir arayış içerisinde olan Libya'ya yönelmiştir.

21 Kasım 1988 tarihi Libya açısından büyük önem taşımaktadır. Bu tarihte Pan Am havayolu şirketinin 103 uçuş sayılı Londra-New York seferini gerçekleştirmekte olan yolcu uçağı, Lockerbie kasabasının üzerinde infilak etmiş 259 yolcu ve mürettebat ile 11 kasabalı yaşamını yitirmiştir (Matar vd., 2004: 7). Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda olayın bombalı bir saldırı olduğu tespit edilmiş, istihbarat servislerinin yürüttüğü 3 yıllık çalışmanın ardından saldırının sorumluları olarak Libya Dış İstihbarat Servisi'nde görevli Abdel Bassett Al-Megrahi ve Khalifah Fhimah adlı iki kişi tespit edilmiştir (Taşdemir, 2006: 69). Müteakiben faillerin yargılanması amacıyla, ABD ve İngiltere Libya'dan iade talebinde bulunmuş, ancak Kaddafi bu talepleri reddetmiştir. Bunun üzerine ABD, İngiltere ve Fransa'nın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) nezdinde yaptığı girişimler (A/46/825, 1991) sonucunda Libya'yı etkileyecek çok önemli iki karar alınmıştır.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'nin 21 Ocak 1992 tarihli ilk kararıyla (BMGK, 1992a), Libya terörizme karışmakla suçlanmış

ve suçluların iadesi talep edilmiştir. 31 Mart 1992 tarihli ikinci kararda (BMGK, 1992b) ise Libya'ya karşı, insani yardım hariç tutulmak üzere, bir takım önlemler alınmıştır. Bu kapsamda; Libya'dan gelecek ve Libya'ya gidecek uçuşlar, uçak ve yedek parçası satışı, teknik hizmet desteği, her türlü silah, mühimmat, askeri malzeme, araç gereç satışı veya geçişi, bunların üretimi için kaynak aktarımı, lisans verme, bakım ve üretimi yasaklanmıştır. Bununla birlikte ülkelerden, resmi görevliler ve danışmanların geri çağırılması, diplomatik temsilciliklerin sayısının ve seviyesinin düşürülmesi, Libya Havayolları ofislerinin faaliyetlerinin önlenmesi, terör suçlarına karışmış kişilerin ülkelere girişinin önlenmesi veya sınır dışı edilmesi talep edilmiştir. Kararda ayrıca suçluların iadesi dışında Libya'nın terörizme verdiği desteği terk ederek somut adımlar atması gerektiği vurgulanmıştır.

BMGK, Libya'nın bu iki karar doğrultusunda somut adım atmaması üzerine daha güçlü bir yaptırım sağlamayı öngörerek, 11 Kasım 1993 tarihinde ilave bir karar (BMGK, 1993) almıştır. Buna göre Libya'nın 731 ve 748 sayılı kararlarda talep edilen hususları sağlaması halinde kendiliğinden ortadan kalkacak şekilde, Libya'ya petrol çıkarılmasında ve rafine edilmesinde kullanılacak araç gereç satışı yasaklanmış, Libya'nın üye ülkelerdeki ekonomik varlıklarının dondurulması talep edilmiştir. Kaddafi oldukça ağır sonuçları olan bu yatırımlara ancak 1999 yılına kadar dayanabilmiş ve nihayetinde Hollanda'da İskoç yargıçlar tarafından yargılanmalarına izin vererek, iki faili 5 Nisan 1999 tarihinde Birleşmiş Milletler'e (BM) teslim etmiştir (Taşdemir, 2006: 70). Böylelikle Libya'ya uygulanan yaptırımlar askıya alınmış, başta İngiltere olmak üzere bazı ülkelerle diplomatik ilişkiler yeniden kurulmaya başlanmıştır. Kaddafi'nin 13 Ağustos 2003 tarihinde BM'de, terör saldırısı sonucunda hayatını kaybedenlerin ailelerine verilmek üzere 2,7 milyar dolar tutarındaki tazminatı ödemeyi kabul eden bir anlaşma imzalaması (Taşdemir, 2006: 71) ve elindeki kitle imha silahları ve uzun menzilli füze programlarını ortadan kaldıracağını beyan etmesiyle son noktaya gelmiş, 2004 yılında mağdur ailelere yapılan 4 milyon Dolarlık ilk ödemenin ardından BM tarafından 1992 ve 1993 yıllarında getirilen yaptırımlar tamamen kaldırılmıştır (CNN (a), 2004).

3. POLİTİK KÜLTÜR VE POLİTİK SOSYALLEŞME

Politik kültür kavramı, antik Yunanlılardan itibaren politika alanında yürütülen çalışmaların hep bir parçası olmuştur. Bununla birlikte, politik kültürü tanımlamaya yönelik pek çok girişim olmasına rağmen bu tanımların büyük çoğunluğu bir topluluğun veya toplumun, kendi dünyasının siyasi bakış açılarına uygun, göreceli olarak durağan inanç ve davranış şekilleri üzerinde yoğunlaşmıştır (Luton, 1996: 60). Politik kültürün modern tanımında önemli bir yer sahibi olan Almond'a göre kavram, politik sistemin üyeleri arasında politikaya doğru bireysel davranış ve yönelim şekli olarak

ifade edilmiştir (Sharma vd., 2000: 331). Alanda öncü isimlerden olan Pye ise politik kültür kavramını, politik bir sürece düzen ve anlam veren, politik sistemdeki yönetsel davranışa temel teşkil ederek varsayım ve kuralları oluşturan inançlar ve düşünceler olarak tanımlamıştır (Cronqvist vd., 2005: 22). Farklı bir bakış açısı yansıtan Verba'nın tanımında ise politik kültür, politik eylemin gerçekleştiği yerdeki durumu tanımlayan deneysel inançlar, dışavurumcu semboller ve değerler sistemi olarak belirtilmiştir (Bhushan, 2006: 141).

Politik kültür ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken diğer bir konu da politik kültürün sınıflandırılmasıyla ilgilidir. Bu kapsamda, Almond ve Verba politik kültür ile ilgili üç kategorinin varlığını öne sürmektedir (Wiarda vd., 2007: 71). Bunlardan ilki insanların aile, kasaba veya kabilelerinden oluşan kendi dar çevreleriyle sınırlı kaldıkları ve ulusal düzeyde politik sisteme pek katılım yapmadıkları, genellikle fakir, eğitimsiz ve gelişmemiş toplumlarda görülen sınırlı kültürdür (*parochial political culture*). İkincisi, insanların ulusal düzeyde politik sistem hakkında farkındalığının olduğu ancak katılımcı olmadıkları, otoriter bir ülkenin vatandaşları olarak sadece karar alma sürecinde sınırlı haklara sahip oldukları tebaa kültürüdür (*subject political culture*). Üçüncüsü vatandaşların oy kullanabildiği, politik sürece tamamen dâhil olabildikleri ve devletçe korunan haklara sahip oldukları katılımcı kültürdür (*participatory political culture*).

Politik kültür ile ilgili güncel bir başka tasnifte ise Dickerson vd. (2010: 53) kavramı poliarsşik kültür (*polyarchal culture*), parçalanmış kültür (*fragmented culture*) ve kolektivist kültür (*collectivist culture*) olarak sınıflandırmaktadır. Bu yaklaşıma göre poliarsşik kültürler, temel toplumsal değerler ve güçlü etkinlik anlayışına dayalı, vatandaş katılımı hakkında yaygın uzlaşının olduğu kültürlerdir. Bu kültürde insanlar politik oyunun kilit kuralları hakkında görüş birliği içerisinde olup aktif katılım sağlarlar ve bunun başarılı olduğuna inanırlar. Anlaşmazlıklar ise şiddetle çözülmez. Parçalanmış kültürlerde de poliarsşik kültüre benzer şekilde yüksek derecede vatandaş katılımı sergilenmekte, fakat bununla birlikte oyunun kuralları hakkında oldukça düşük seviyede bir görüş birliği söz konusu olmaktadır. Bu kültürlerde politika sıkça şiddet içermekte, acımasız ve ölümcül olabilmektedir. Hükümetler ise nadiren kalıcı olmaktadır. Son olarak kolektivist kültürlerde ise poliarsşik kültürlerde olduğu gibi temel toplumsal değerler üzerinde yaygın görüş birliği görülmekte, fakat vatandaş katılımı çok düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Bu kültürlerde katılımın olmaması bunun faydasız ve hatta tehlikeli olduğu yönündeki düşünceden kaynaklanmaktadır.

Dickerson vd.'nin (2010: 53) tasnifiyle benzeşen diğer bir tasnifte Woshinsky (2008: 54-57), poliarsşik kültürü homojen-aktif kültürle,

parçalanmış kültürü heterojen-aktif kültürle, kolektivist kültürü ise homojen-pasif kültürle eşleştirmiştir. Ancak Woshinsky (2008: 54-57) bu tasnifte bulunmamakla beraber Almond ve Verba'nın sınıflandırmasında bulunan sınırlı kültürü (parochial culture) de sınıflandırmasına dâhil ederek, bu kültürü heterojen-pasif kültürle eşleştirmiş ve günümüzde pek bulunmayan geleneksel imparatorluklar için kullanılabilceğini önermiştir.

Politik kültürün tanımlanması ve sınıflandırılmasının yanı sıra ilgi alanı açısından temel literatür incelendiğinde, Obeidi (2001: 8)'nin de belirttiği gibi endüstriyel toplumlar, komünist toplumlar ve Doğu Asya toplumları olmak üzere üç alana odaklanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Arap ülkelerindeki politik kültüre hususi dikkat gösterilmesi gerektiği iddia edilmektedir (Obeidi, 2001: 8). Nitekim ulus-devleti aşan Arap milliyetçiliği ve İslam kültürünün politik sistemlere ve kamu politikalarına etki ettiği bilinen ve kabul gören bilimsel bir gerçektir (Price, 1999: 2). Bu etkinin Arap ülkelerinde, Arap olmayan Müslüman nüfus çoğunluklu ülkelere nazaran daha doğrudan ve daha belirgin şekilde gerçekleştiği görülmektedir.³

Genel bir ifadeyle bir toplumun politik kültürünün oluşmasında, politik kültürü şekillendirme ve aktarma süreci olarak özetlenebilecek politik sosyalleşme ise politik değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasına ve genellikle politik kültürün zaman içerisinde kademeli bir dönüşüme uğramasına neden olmaktadır. Greenberg (2009: 3)'in kavramsal yaklaşımları ve teorileri yorumlamaksızın yaptığı tanıma göre politik sosyalleşme, bireyin üyesi olduğu politik sistem ve bu politik sistem içerisindeki vatandaşlık rolüyle ilgili tutumlara, inançlara ve değerlere sahip olma sürecidir. Kavramı farklı şekillerde ele alan Dawson ise politik sosyalleşmeyi, vatandaşın politik olarak olgunlaştığı gelişimsel süreç olarak, ayrıca politik bakış açısının kişisel ve toplumsal başlangıç noktası olarak tanımlamaktadır (Roots, 1999: 8). Son olarak Greenstein'in politik sosyalleşme tanımına bakıldığında politik sosyalleşme, politik bilginin, değerlerin ve teamüllerin bu görevi yerine getiren eğitici ajanlar vasıtasıyla bilinçli olarak telkini şeklinde tanımlanmıştır (Sawyer, 2005: 38).

Greenstein'in yer verilen bu tanımından da anlaşılacağı üzere Politik sosyalleşmenin gerçekleşmesi kültürden kültüre, bireyden bireye değişmekle birlikte bunun bazı ajanların varlığı ile meydana geldiği düşünülmektedir (Ethridge vd., 2010: 70). Politik sosyalleşme ajanları olarak ifade edilen bu ajanların en önemlileri aile, eğitim, akran grubu, kitle iletişim araçları ve ülke, din, politik olaylar ve sanat gibi diğer ajanlardır (Dickerson vd., 2010: 57). Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, şayet bir ajan politik etki

³ Türkiye Cumhuriyeti Devleti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Eylül 2011'de gerçekleştirdiği Mısır ziyaretinde "Laik Anayasa" önerisine halkın belirli kesimi ve özellikle Müslüman Kardeşler tarafından verilen tepki, bu farkın önemli ve güncel bir göstergesidir.

yapmıyorsa o halde meydana gelen sosyalleşme gizli sosyalleşme olarak, ancak ajanın politik etkisi bulunuyorsa bu durumda da amaca uygun sosyalleşme olarak adlandırılmaktadır (Ray, 1999: 101). Öte taraftan politik sosyalleşme ajanlarının yanı sıra coğrafi bölge, ırk, sosyal sınıf, cinsiyet ve yaş gibi sosyo-demografik etkenlerin de söz konusu süreçte önemli etkilere sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Bu kapsamda Libya'yı politik kültür ve politik sosyalleşme kavramları açısından ele alarak incelemek doğru olacaktır. Farnen'e (1994: 34-35) göre Kaddafi döneminde yürütülen resmi sosyalleştirme uygulamalarının bir sonucu olarak ülkede Arap ve Müslüman kimliği, Libya ulusal kimliğine oranla daha ön planda çıkmıştır. Farnen (1994: 34)'in çalışmasında yer verdiği ve 1990 yılında 13-16 yaş arası, kentte ve kırsalda yaşayan toplam 600 Libyalıya yapılan ankette, kimlik algısı açısından %56'lık kısmın kendisini Müslüman, %25'lik kısmın kendisini Arap ve %18'lik kısmın kendisini Libyalı olarak tanımladığı görülmüştür. Ankete göre bu grubun %63'ü dini ve Arap ulusu için savaşmaya gönüllü olduğunu belirtmiştir. Arap ulusunun nasıl genişleyeceği sorusuna %56'lık kısım "*birleşme ve işbirliği*" ile %32'lik kısım ise "*Allah'a tevekkül ile*" cevabını vermiştir. Kimin daha iyi bir rol-model olduğuna dair soruya %71'lik kısım "*Kuran-ı Kerim'i ezberleyenlerin*", %22'lik kısım "*işini iyi yapanların*" cevabını vermiştir. Arap ulusunun geri kalmış olmasının nedenlerine dair soruya ise %51'lik kısım "*emperyalizm ve Arap birliğinin olmayışı*", %7'lik kısım ise "*mevcut yönetim*" şekli cevabını vermiştir.

Bu çalışmadan da anlaşılacağı üzere, her ne kadar günümüzdeki kimlik algısının oransal durumu net olarak ortaya konulmasa da, Libya'nın yeni yönetim şeklinin oluşturulması sürecinde İslamiyet ve Arap kültürünün önemli etkilerinin olacağı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede ifade edilebilecek muhtemel ilk önemli husus, yeni yönetsel yapıda İslami kuralların hâkim olmasını isteyen halk kitlesinin büyüklüğü ve tavrıdır. Nitekim Ulusal Geçiş Konseyi (UGK)'nin gücü ve belirlediği gidişat, ortak amaç olan Kaddafi'nin ortadan kaldırılması için gerçekleşen birlikteliğin bir sonucudur. Kaddafi ve rejimin tasfiyesinden sonra gevşemeye başlayacağı değerlendirilen bu birliktelikte, halk arasında gerek eşgüdüm gerekse siyasal bakış açısından da kopmalar olması muhtemeldir.

Öte taraftan ele alınması gereken önemli bir husus da politik sosyalleşme ajanlarının bir demokratikleşme sürecini destekler düzeyde olup olmamasıdır. Kaddafi'nin 42 yıllık yönetiminin başlangıcında Yeşil Kitapta ortaya koyduğu ideolojinin, dine dayalı hukuk sisteminin ve topluma bakış açısının zaman içerisinde değiştiğini daha doğrusu değişmek zorunda kaldığını söylemek gerekmektedir. Nitekim ülkeyi demokratikleşme çizgisine taşıyacak politik sosyalleşme ajanlarına bakıldığında erkek egemen aile yapısında muhafazakârlığın daha ağır bastığı ve ailenin kabile aidiyeti

içerisinde önemini kısmen kaybettiği görülmektedir. Ancak bununla birlikte kadınların toplumsal yaşam içerisindeki yerinin ve katılımının 1988 sonrasında giderek artmakta olduğu görülmektedir (Nazir, 2005: 173-175).

Konuya eğitim açısından bakıldığında, ilk ve orta eğitim düzeyindeki kız ve erkek öğrenci sayılarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir (UNESCO, 2009). Yüksek öğretimde ise son yıllarda kız öğrencilerin sayılarının erkek öğrenci sayılarını aştığı gözlenmektedir (UNDP, 2005: 78). Bu kapsamda, Libya’da UGK tarafından belirtildiği şekliyle demokratikleşme sürecine devam edildiği takdirde, nüfusun neredeyse yarısı olan kadınların özellikle cinsiyetler arasındaki eşitlik ve özgürlüğün tesisini sağlamak ana fıkriyle sürecin önünü açacak sayısal yeterliliğe sahip olduğu görülmektedir.

4. DEMOKRATİKLEŞME

Demokratikleşme, çoğunlukla demokrasi yönünde meydana gelen değişimleri ifade etmek için kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değişim bir başka yönetim şekliinden demokrasiye geçişi adlandırmak için kullanıldığı gibi demokratik bir sistem içerisindeki değişimi anlatmak için de kullanılmaktadır⁴. Nitekim Huntington (1991: 15-16)’a göre modern dünyada üç demokratikleşme dalgası yaşanmıştır. Her bir demokratikleşme dalgası, bir grup demokratik olmayan rejimin belirli bir zaman aralığında demokratik rejimlere dönüşümünü ve aynı zamanda aksi yönde meydana gelen dönüşümü de ifade etmektedir. Ayrıca her bir dalga genellikle tam olarak demokratik olmayan politik sistemlerdeki liberalleşme veya kısmi demokratikleşmeyi de içermektedir. Bununla beraber ilk iki dalğanın ardından ters dalgalar da yaşanmış, yani demokrasiye dönüşüm yapan bazı ülkeler demokratik olmayan yönetime tekrar geri dönmüştür. Huntington (1991: 16)’a göre dünyada günümüze kadar yaşanan demokratikleşme dalgaları 1828-1926 arasındaki birinci, uzun demokratikleşme dalgası; 1922- 1942 arasındaki birinci ters dalga; 1943-1962 arasındaki ikinci, kısa demokratikleşme dalgası; 1958-1975 arasındaki ikinci ters dalga ve 1974’de başlayan üçüncü demokratikleşme dalgasıdır.

Potter vd. (1997: 1) ise farklı bir yaklaşımla demokratikleşmenin, yirminci yüzyılın en büyük küresel fenomeni olduğunu iddia etmektedir. Özellikle 70’lerde başlayan demokratikleşme coşkusu vurgulayan Potter (1997: 1), 1975 yılında dünya genelindeki ülkelerin en az %68’nin otoriter rejimlerle yönetildiğini, ancak 1995 yılına gelindiğinde bu rakamın %25’lere gerilediğini belirtmektedir. Potter (1997: 1)’a göre bu zaman aralığında

⁴ Bu düşünce sistematliğini doğru bulmayan siyaset bilimcilerde bulunmaktadır. Örneğin Pridham (2000: 16-17) demokratikleşmeyi otoriter veya totaliter rejimlerden demokrasiye geçiş olarak ele almakta, rejim içerisindeki değişikliğin bu kapsamda değerlendirilmesini uygun bulmamaktadır.

geriye kalan ülkeler, bir tür rekabete dayalı seçim yapmayı ve en azından politik ve medeni hakları garanti altına almayı başarabilmiştir.

Demokratikleşme ile ilgili belirtilmesi gereken önemli bir husus da hedeflenen demokrasinin ve özelliklerinin ne olduğudur. Nitekim ister bir rejim değişikliği açısından olsun ister demokrasinin kendi içerisindeki gelişimi açısından olsun, bu özelliklerin ortaya konulması gerekmektedir. Bu nedenle Dahl (1989: 211)'ın poliarşi yaklaşımı çerçevesinde, demokrasinin temel özellikleri olarak belirlediği yedi özelliğe yer vermek doğru olacaktır. Bunlar; seçilmiş yöneticiler, özgür ve adil seçimler, geniş kapsamlı oy kullanma hakkı, kamu görevlisi seçilebilme hakkı, ifade özgürlüğü, alternatif bilginin varlığı ve elverişliliği ile kurumsal özerklidir.

Dahl, demokrasinin ifade ettiği bu yedi temel özelliğinin yanı sıra demokrasinin varlığının sorgulanmasıyla ilgili olarak “kurumsal gereksinimler” adını verdiği sekiz maddelik bir grup şart daha belirlemiştir (Kim, 2000: 10). Bu şartlar çoğu kaynakta demokrasi için “asgari usul”ler olarak da ifade edilmektedir. Demokrasinin temel özellikleriyle kesişim halinde olan kurumsal gereksinimler ise; organizasyon kurma ve katılma özgürlüğü, ifade özgürlüğü, oy kullanma hakkı, kamu kurumlarına seçilebilme hakkı, politik liderlere destek ve oy için yarışma hakkı, alternatif bilgi kaynakları, özgür ve adil seçim, oy ve diğer ifade tercihlerine dayalı devlet politikaları yapacak kurumlardır.

Demokratikleşme sürecine giren ülkelerde bu değişimin farklı aşamalarda gerçekleşeceği düşünülmektedir. Gros (1998: 2-3) demokratikleşen rejimlerde iki farklı aşamanın görülebileceğini belirtmektedir. Ancak bu iki aşamadan biri diğerinin var olacağını ya da gerçekleşeceğini garanti etmemektedir. İlk aşama, zaman zaman politik liberalleşme olarak da ifade edilen liderlerin ülkelerindeki politik sistemi rekabete açık hale getirmesidir. Hem daha zor hem de çok daha uzun bir zaman gerektiren ikinci aşama ise, hukukun egemenliğini sağlayacak koşulların oluşturulmasıdır.

Öte taraftan demokratikleşme sürecini daha da detaylandıran, örneğin cinsiyet ve demokratikleşme boyutuna taşıyan bilim insanları da bulunmaktadır. Nitekim Kelly (2001: 5-6)'nin de belirttiği üzere, feminist görüşe sahip bazı bilim insanları, demokratikleşmenin doğrusal bir süreç olmadığını, bununla birlikte kadın ve erkek için de aynı olamayacağını iddia etmektedirler. Dolayısıyla demokratikleşme sürecinde oluşturulacak kamu kurumlarında, yasal mevzuatta, ülke bürokrasisinde, mahkemelerde, yerel yönetimlerde ve aile, iş, dini kurumlar ve gönüllü örgütler gibi diğer kurumlarda da kadının bu sürece ayrıca ve özellikle dâhil edilmesinin gerekliliği ifade edilmektedir.

Bir demokratikleşme dalgası olarak nitelendirilen ve Arap Baharı olarak

adlandırılan süreçte, baskıcı ve totaliter rejimlere karşı başlatılan halk hareketlerinin ülke yönetimlerine olan etkisi Libya’da diğerlerine oranla farklı şekilde seyretmiş ve sonlanmış. Nitekim Tunus ve Mısır’da yönetimler gerek halk hareketlerinin büyüklüğü ve ısrarı gerekse uluslararası kamuoyunun baskısı nedeniyle uzun süre direnç gösterememiş ve yönetimi terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak her iki ülkenin de Libya’dan önemli farklılıkları bulunmaktadır. Tarihsel özelliklerinden yönetsel yapının gücüne ve şekline kadar pek çok yönden farklılık arz eden Libya’da, ne halk hareketlerinin büyüklüğü ve ısrarı ne de uluslararası kamuoyunun baskısı Kaddafi ve yönetimi üzerinde aynı etkiyi yaratabilmiştir. Öyle ki Kaddafi’nin 42 yıllık yönetimi süresince uluslararası terörizme verdiği destek, takip ettiği dış politika ve belki de en önemlisi kendi insanlarına karşı uyguladığı zorbaca yönetim anlayışı, ona tüm kapıları kapatmıştır. Çağırıcı (2011)’in konuyla ilgili yaptığı tespit, ifade edilen bu durumu oldukça net bir şekilde sunmaktadır.

“Bu tür diktatörlüklerde diktatörün iktidarı sürdürme umudu kalmayınca bir başka ülkeye kaçmakta ve yönetim değişikliği daha az “maliyetle” gerçekleşmektedir. Libya yöneticilerine bu yolun kapanmış olması, Kaddafi’ye sonuna kadar direnmek ve her çareye başvurmadan başka seçenek bırakmamaktadır.”

Tunus ve Mısır’da başlayan halk hareketlerinin yarattığı etkiyle Şubat 2011’de Libya’da başlayan halk hareketleri, insan hakları savunucusu Fatih Turbel’in Bingazi’de tutuklanması ile iyice şiddetini arttırmış ve ülke geneline yayılmaya başlamıştır. Halk hareketlerini bastırmak ve sindirmek üzere yönetimin aşırı güç kullanımı ve artan insan hakları ihlalleri üzerine aynı ay içerisinde Libya’nın Arap Birliği’ndeki üyeliği askıya alınmış, BM İnsan Hakları Konseyi Libya yönetimini insan hakları ihlalleri konusunda uyarılmış, BMGK Kaddafi yönetimini öldürücü güç kullanımıyla suçlayıp bir dizi yaptırımlar getiren 1970 sayılı kararı almıştır. Mart ayı içerisinde ise Avrupa Birliği Konseyi Libya yönetimindeki bazı isimlere yönelik kısıtlayıcı yaptırım kararları almış, BMGK sivilere korumak adına 1973 sayılı kararıyla Libya’yı uçuşa yasak bölge ilan ederek havadan müdahale ve gerekli olabilecek tüm tedbirlerin alınmasına onay vermiş, koalisyon güçlerinin hava saldırıları başlamış, Londra’da 40 dışişleri bakanı ve temsilcinin katılımıyla düzenlenen Libya konulu konferansta Kaddafi yönetimi yasadışı kabul edilerek ilave yaptırım kararları alınmış ve NATO hava müdahalesinin komutasını devralmıştır (NTC (b), 2011).

Libya’da başlayan halk hareketlerinin dönüm noktası ise resmi olarak 05 Mart 2011’de⁵ Bingazi’de kurulan UGK olmuştur. Konseyin kuruluşu

⁵ UGK ilk olarak 27 Şubat 2011’de Libya devriminin politik kanadı olarak bir araya gelmiştir. Ancak resmi ilan tarihi 5 Mart 2011’dir.

halk hareketlerinin düzen kazanmasına ve güçlenmesine katkı sağlamış, ancak her şeyin ötesinde barış, adalet ve refah içinde özgür, bağımsız ve demokratik bir Libya hayaline olan inancı arttırmıştır. UGK, Libya şehir ve kasabalarının temsilcileriyle siyaset, ekonomi, adalet, gençlik, kadın, siyasi suçlular ve askeri işler konularında seçilen temsilcilerden oluşmaktadır. Konsey'in yapısı; Ulusal Geçiş Konseyi, Yürütme Kurulu ve Özgür Libya Silahlı Kuvvetleri şeklinde oluşturulmuştur (NTC (c), 2011).

UGK'nin kendisi için belirlediği görev ve sorumluluklara bakıldığında modern bir ülke yaratmak arzu ve isteğinde olduğu açıkça görülmektedir. Konseyin kendisine belirlediği vizyon ana hatlarıyla; kuvvetler ayrılığına dayalı modern bir anayasa taslağı hazırlamak, siyasi partiler ve sivil toplum örgütlerinin kurulmasını desteklemek, entelektüel ve politik çoğulculuk ile iktidarın barışçıl yollarla değişimini sağlamak, seçme ve seçilme özgürlüğünü garanti altına almak, kurulacak ekonomik sistemle sosyal adaleti ve dengeyi sağlamak, barışçıl ve işbirlikçi bir dış politika zemini yaratmak, her bireyin renk, cinsiyet, etnik köken veya sosyal statüsü ne olursa olsun tüm vatandaşlık haklarına sahip olmasını sağlamak ve ifade özgürlüğünü tesis etmek şeklinde özetlenebilir (NTC (ç), 2011). Konsey prensip olarak bu görev ve sorumluluklarını ilk genel seçimler sonuçlanıncaya kadar devam ettirmek ve prensip olarak yapılacak bu seçimlere katılmamak kararını almıştır (NTC (ç), 2011).

UGK'nin Libya'nın demokratikleştirilmesi yönünde aldığı kararlar ile daha önce yer verilen Dahl'ın (1989: 211) demokrasinin temel özellikleri olarak belirlediği yedi özellik ve kurumsal gereksinimler (Kim, 2000: 10) olarak ifade ettiği sekiz maddelik şart karşılaştırıldığında, tamamen uyum içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak burada önemli olan ve belirleyici husus UGK'nin aldığı bu kararların hayata geçirilmesidir. Nitekim ülkeyi demokratik bir rejim olarak niteleyebilmek için bu kararların uygulanabiliyor olması gerekmektedir. İşte bu noktadan itibaren Libya'nın demokratikleşme sürecinde yaşanabilecek muhtemel sorunlara yer vermek doğru olacaktır.

İfade edilebilecek ilk önemli husus, Libya'da Kaddafi döneminde dahi etkin olarak faaliyet göstermiş İslami örgütlerin varlığı ve bu süreçte oynayacakları roldür. Bunlardan en önemlileri Müslüman Kardeşler ve Libya İslami Mücadele Grubu'dur.

Kaddafi döneminde, 1972 yılında yasaklanan Müslüman Kardeşler örgütü "Batı ve İslam Yolu" olmak üzere net bir tercih ortaya koymakta ve kendi ifadeleriyle saf ve orijinal İslam'a dönüşün yolunu aramaktadır (Tal, 2005: 16-21). Örgütün kurucusu Hasan El Benna'ya göre, İslamiyet ile kıyaslandığında doğu ve batıda yaratılan milliyetçilik, sosyalizm, kapitalizm ve bolşevizm gibi ideolojiler değersiz kalmaktadır (Tal, 2005: 16-21). Öte taraftan, Müslüman toplumlara politik ve sosyal bağımsızlıklarını

kazandıracak hareketin ulusal İslam uyanışı olduğu iddia edilmektedir (Tal, 2005: 16-21). Hasan El Benna gelecek teokrasisinin yapısını üç temel esasa bağlamaktadır. Bunlar; Kur'an-ı Kerim'in temel anayasa olması, hükümetlerin iç istişare ve müzakere yoluyla çalışması (Şura Konseyi), devlet yöneticilerinin İslam öğretilerine ve halkın iradesine bağlı olmasıdır (Tal, 2005: 16-21).

Libya'ya mahsus bir örgüt olmamasından ötürü bu örgütün faaliyetleri sonlandırılmamıştır. Arap ülkelerinde, özellikle Mısır'da oldukça güçlü ve etkin olan bu örgütün yeni kurulacak yönetimin İslami kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesine yönelik gerek kamuoyu propagandası ve baskısı, gerekse UGK ile olan ilişkisi ve baskıcı tutumu aleni olarak devam etmektedir. Nitekim 17 Kasım 2011 tarihinde Bingazi'de düzenlenen ve Ulusal Geçiş Konseyi bakanlarının da katıldığı 9'uncu Müslüman Kardeşler Konferansında, Libya Müslüman Kardeşler örgütü lideri Süleyman Abdülkadir, Müslüman Kardeşler'in İslami değerler üzerine kurulmuş olması kaydıyla medeni bir devlet düşüncesini desteklediğini ifade etmiştir (Al Arabiya News, 2011). Öte taraftan Libya Ulusal Geçiş Konseyi'nin Başkanı Mustafa Abdül Celil, Ekim (2011) ayı sonlarında yaptığı bir basın açıklamasında *"Müslüman bir ülke olarak, şeriatın hukukun ana kaynağı olmasına karar verdik. Buna göre, şeriat ve İslami ilkelerle çelişen herhangi bir kanun, yasal olarak etkisizdir."* demecini vermiştir (CNN (b), 2011). Bu beyanın ardından, uluslararası düzeyde demokrasi açısından duyulan endişenin dile getirilmesi ve baskının artması sonucu, resmi kanallardan şeriatın demokrasiye, eşitliklere ve diğer ülkelerle olan ilişkilere karşı olmadığına dair mesajlar verilmiştir.

Libya İslami Mücadele Grubu ise geçmişte Libya'da ülke yönetimine karşı kurulan tek terör örgütü olarak bilinmektedir. El Kaide İslami Mağrip Grubu ile bağlantılı olduğu değerlendirilen örgüt, Kaddafi yönetimini devirerek İslami kuralları esas alan bir devlet kurmayı amaçlamıştır (Marret, 2008:543). 2007 yılı Kasım ayında El Kaide terör örgütü liderlerinden Eyman El Zevahiri ve Ebu Yahya El Libi, Libya İslami Mücadele Grubu ile El Kaide'nin birleştiğini ilan etmişlerdir (MEM, 2011). Örgüt halk hareketlerinin başlangıcında UGK'nin liderliği altına girdiğini ve adını Libya İslami Hareketi olarak değiştirdiğini beyan etmiştir (Bilgiç, 2011). Son dönemde daha çok askeri kanatta etkinlik gösteren örgütün lideri Abdelhakim Belhadj, Trablusgarp Askeri Konseyinin komutanı olarak anılmaktadır (MEM, 2011). Nihai olarak her iki örgütünde ortak amacı güdüyor olması, halk ve UGK üzerindeki önemli etkisi nedenleriyle mevcut süreci daha başında etkileyebileceği, İslami kurallar çerçevesinde bir yönetim kurulmasında başarılı olamadıkları takdirde siyasal şiddet ya da terörizme yönelebilecekleri değerlendirilmektedir.

Demokratikleşme açısından öngörülen muhtemel önemli konulardan bir

tanesi de ülkeye dışarıdan yapılabilecek müdahaleler ile ilgilidir. Bu çerçevede yapılabilecek müdahalelerin daha çok ekonomik temellere dayanacağı, özellikle Libya petrollerinin önemli bir müdahale nedeni olması muhtemel gözükmektedir. Nitekim Libya, dünya kanıtlanmış ham petrol rezervleri sıralamasında sekizinci, doğal gaz rezervleri sıralamasında ise yirmi ikinci sırada bulunmakta (OPEC, 2011: 22-23) olup gerek rezervlerin büyüklüğü gerekse Avrupa'ya olan yakınlığı itibarıyla daha şimdiden adeta bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bazı ülkeler halk hareketlerine verdikleri desteğin bir sonucu ve karşılığı olarak, bazıları NATO kapsamında gerçekleştirilen harekâta katılımlarından ötürü, bazıları ise geçmişten gelen ticari ilişkilerin ve anlaşmaların bir devamı olarak Libya petrolünden pay almak istemektedirler. Bu kapsamda; birçok ülkenin UGK'ne ve onu takip edecek seçilmiş hükümet(ler)e gerek var olan petrolün çıkarılması ve ihracında, gerekse yeni petrol rezervlerinin aranması ve çıkarılması konularında baskı uygulayacakları aşikârdır. Bu hususta meydana gelebilecek anlaşmazlıkların ise ülkeyi hangi noktalara taşıyacağı endişe konusudur. Taleplere olumlu yanıt verecek politik bir kanadın el altından desteklenmesi, ülkenin istikrarsızlığa sevk edilmesi ya da ülkeye yapılan askeri harcamaların karşılığında bazı yaptırımlar getirilmesi akla gelen kötü senaryolar arasındadır. İtalya Dışişleri Bakanı Franco Frattini'nin açıklamaları (Krauss, 2011), ABD Cumhuriyetçi Parti üyesi Donald Trump'un açıklamaları (Reisner, 2011), Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy ve İngiltere Başbakanı David Cameron'un Libya'ya gerçekleştirdikleri ani ziyaret (Stephen vd., 2011) petrol mücadelesinin basına yansıyan güncel örnekler olarak ifade edilebilir.

5. SONUÇ

Sonuç olarak, Arap Baharı süreciyle 42 yıllık Kaddafi yönetimine son veren ve tarihinde bir bütün olarak ilk defa demokratikleşme yolunda önemli adımlar atan Libya'yı gelecekte önemli zorluklar ve riskler beklediği görülmektedir. Nitekim Ulusal Geçiş Konseyi'nin ülkenin geleceği için başlangıçta adeta kurucu bir meclis ya da hükümet tarzıyla üstlendiği rol ve öngördüğü demokrasi anlayışında bir sorun ya da eksiklik görülmemektedir. Ancak mevcut durumun devamlılığı açısından risk teşkil eden aktörlerin varlığı ve bunların yaşanacak zorlukların temelini oluşturacak olması da bir gerçektir.

Bu aktörlerin ilk grubu, öngörülen modern demokratik yapıyı İslami kurallar yörüngesindeki bir yönetim anlayışına çevirmeyi amaçlayan ve bunu kısmen başaran, zamanında bu amaç için Kaddafi'yle dahi mücadele etmiş olan Müslüman Kardeşler örgütü ve bir terör örgütü olarak bilinen ancak son dönemde halk hareketlerine katkı sağlayarak meşrulaşan Libya İslami Mücadele Grubu örgütleridir. Dolayısıyla yeni Libya'nın kurulması sürecinde bu örgütlerin önemli bir baskı ve güç unsuru olacağı, bu çerçevede

çeşitli iç karışıklıklara neden olabilecekleri, yeni yönetim şeklinin, kurumlarının ve araçlarının belirlenmesi safhasında İslami kurallara dayanan bir yönetim şekline geçişi sağlayabilecekleri ya da amaçları doğrultusunda herhangi bir süreçte siyasal şiddeti veya terörü bir araç olarak kullanabilecekleri değerlendirilmektedir. Öte taraftan Arap/Müslüman kimliğini Libya vatandaşlığının önünde gören önemli bir halk kitlesinin varlığı da bu aktörlerin alacağı desteğin küçümsenmemesi gerektiğini göstermektedir.

Demokratikleşme sürecine etki edecek ikinci grup aktörler ise diğer ülkelerdir. Bu aktörlerin demokratikleşme süreci açısından oluşturacağı en büyük risk, mevcut ya da seçilecek hükümetin kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmesini sağlamak için meşru olmayan yollara başvurmalarıdır. Nitekim gaye, ülke petrollerinden mümkün olabilecek en büyük payı almak olup demokratikleşme sürecine verecekleri zarar kendileri açısından önem arz etmemektedir.

Libya ile ilgili ifade edilmesi gereken önemli bir husus da ülkenin çok partili hayata geçişte yaşayabileceği sorunlar ile ilgilidir. Bu husus büyük ölçüde, 1972 yılında Kaddafi yönetimi tarafından siyasal parti kurulmasının yasaklanmış olmasından kaynaklanmaktadır (Blanchard, 2011). Dolayısıyla Libya’da hali hazırda siyasal parti bulunmayışı ve bu nedenle en kısa süre içerisinde seçim yapılamıyor olması, ülkenin yönetim şeklinin belirlenmesinde ve anayasanın hazırlanmasında Ulusal Geçiş Konseyi’ni geçerli tek otorite haline getirmekte, bununla birlikte siyasal arenada temsil edilebilecek farklı görüş ve düşünceler söz konusu olamamaktadır. Bu nedenle Haziran-Temmuz 2012 olarak ifade edilen seçim tarihine kadar anayasanın hazırlanmış ve yönetimin şeklinin belirlenmiş olmasının, farklı siyasal görüşlere sahip halk kesimlerinin temsili anlamına gelen siyasal partiler olmaksızın ne kadar meşru ve geçerli olacağı tartışma konusudur.

KAYNAKLAR

- Ahmida, A.A., *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance*, State University of New York Press, New York, 2009.
- Al Arabiya News, *Libya’s Muslim Brotherhood Holds Their first Congress in Benghazi After 25 Years*, <http://english.alarabiya.net/articles/2011/11/18/177829.html> (Erişim Tarihi: 18.12.2011).
- Alexander, Y., *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Potomac Books, Inc., Washington, 2006.
- Anderson, L., “Nineteenth-Century. Reform in Ottoman Libya”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 16, No: 3, 1984, ss.325-348.

- Atak, M.S., *Harp Sonrası Dünya*, Türkiye Emlak Kredi Bankası Yayınları, Ankara, 1966.
- Ayoub, M.M., *Islam and the Third Universal Theory: The Religious Thought of Mu'ammad al-Qadhdhafi*, KPI Limite, London, 1987.
- Barton, L. ve Armstrong, F., *Policy, Experience and Change: Cross-Cultural Reflections on Inclusive Education*, Springer, New York, 2007.
- BBC, *Arap Baharında Yemen Çıkmazı*, 20 Eylül 2011, http://www.bbc.co.uk/turkce/multimedya/2011/09/110920_dg_yemen.shtml (Erişim Tarihi: 09.10.2011).
- Bender, J.G.; Coleman, J.S.; Sklar, R.L., *African Crisis Areas and U.S. Foreign Policy*, University of California Press, California, 1985.
- Bhushan, V., *Comperative Politics*, Atlantic Publishers&Distributors Ltd., New Delhi, 2006.
- Bilgiç, T., “A Few Questions on “Free Libya””, *Hürriyet Daily News*, 01 Eylül 2011, <http://www.hurriyetaailynews.com/n.php?n=a-few-questions-on-8216free-libya8217-2011-09-01> (E. Tarihi: 20.10.2011)
- Blanchard, C.M. ve Zanotti, J., “Libya: Background and U.S. Relations”, Congressional Research Service, <http://fpc.state.gov/documents/organization/157348.pdf> (Erişim Tarihi: 18.02.2011).
- Burr, M. ve Collins, R.O., *Darfur: The Long Road To Disaster*, Markus Wiener Publishers, Princeton, 2008.
- Byman, D., *Deadly Connections: States That Sponsor Terrorism*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- Çağırın, M.E., “Birleşmiş Milletler Zorlama Tedbirleri ve Libya”, *Ortadoğu Analiz*, cilt: 3, sayı: 27, 2011, ss.15-20.
- Central Intelligence Agency, *The World Fact Book-Libya*, 26 October 2011, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ly.html> (Erişim Tarihi: 09.10.2011).
- CNN (a), *Key Facts: Libya Sanctions*, 10 February 2004, http://articles.cnn.com/2004-02-10/world/libya.sanctions.facts_1_libya-sanctions-al-amin-khalifa-fahima-libyan-government?_s=PM:WORLD (Erişim Tarihi: 12.10.2011).
- CNN (b), *Libyan Leader's Embrace of Sharia Raises Eyebrows*, <http://edition.cnn.com/2011/10/26/world/africa/libya-sharia/index.html> (Erişim Tarihi: 26.10.2011).

- Cronqvist, L. ve Berg-Schlosser, D., *Democratization and Political Culture in Comperative Perspective*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2005.
- Çelebi, M., *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.
- Dahl, R.A., *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, New Haven, 1989.
- Davis, B.L., *Qaddafi, Terrorism, And The Origins Of The U.S. Attack On Libya*, Greenwood Publishing Group, New York, 1990.
- Dede, A., “The Arab Uprisings: Debating the Turkish Model”, *Insight Turkey*, Cilt: 13, No: 2, 2011, ss.23-24.
- Dickerson, M.O.; Flanagan, T.; O’Neill, B., *An Introduction to Government and Politics, A Conceptual Approach*, Nelson Education Ltd., Toronto, 2010.
- Doğan, G., “Arap Baharı ve Muhtemel Yan Etkisi Terörizm”, 3. *Uluslararası Terörizm ve Sınırşan Suçlar Sempozyumu (UTSAS 2011)*, Antalya, 09-11 Aralık 2011.
- Eliot, C.W., *American Historical Documents 1000-1904: The Five Foot Shelf of Classics, Vol.XLIII*, Cosimo Inc., New York, 2009.
- Ethridge, M.E. ve Handelman, H., *Politics in a Changing World: A Comparative Introduction to Political Science*, 5th ed., Cengage Learning, Boston, 2010.
- Farnen, R.F., *Nationalizm, Ethnicity, and Identity: Cross National and Comperative Perspectives*, Transaction Publishers, New Jersey, 1994.
- G., Y. ve Lulat, M., *A History of African Education From Antiquity to The Present*, Praeger Publishers, Connecticut, 2005.
- Greenberg, S.E., *Political Socialization*, AdlineTransaction Publishers, New Jersey, 2009.
- Gros, J.G., *Democratization in Late Twentieth-Century Africa: Copying with Uncertainty*, Greenwood Press, Connecticut, 1998.
- Gunn, G.C., *New World Hegemony in The Malay World*, The Red Sea Press, New Jersey, 2000.
- Hagger, N., *The Libyan Revolution: It’s Origins and Legacy a Memoir and Assessment*, O Books, Hampshire, 2009.
- Huntington, S.P., *The Third Wave: Democratization in The Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1991.

- Jeter, J.P., *International Afro Mass Media: A Reference Guide*, Greenwood Publishing Group, Connecticut, 1996.
- Kataria, A., *Democracy on Trial, All Rise!*, Algora Publishing, New York, 2011.
- Kelly, R.M., *Gender, Globalization, and Demokratization*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Maryland, 2001.
- Khoury, P.S. ve Kostiner, J., *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, Los Angeles, 1990.
- Krauss, C., “The Scramble for Access to Libya’s Oil Wealth Begins”, *The New York Times*, 23 August, 2011, <http://www.nytimes.com/2011/08/23/business/global/the-scramble-for-access-to-libyas-oil-wealth-begins.html?pagewanted=all> (Erişim Tarihi: 17.10.2011).
- Luton, L.S., *The Politics of Garbage: A Community Perspective on Solid Waste Policy Making*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1996.
- Marret, J.L., “Al-Qaeda in Islamic Maghreb: A “Glocal” Organization”, *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol.34, No.6, 2008, 541-552.
- Matar, K.I. ve Thabit, R.W., *Lockerbie and Libya: A Study in Intenational Relations*, McFarland, North Carolina, 2004.
- Middle East Monitor (MEM), “Who is Abdul Hakim Belhadj, the leader of the Libyan rebels?” *Middle East Monitor*, 05 September 2011, <http://www.middleeastmonitor.org.uk/resources/reports-and-publications/2784-who-is-abdul-hakim-belhadj-the-leader-of-the-libyan-rebels> (Erişim Tarihi: 10.10.2011).
- Metz, H.C., *Libya*, Kessinger Publications, Montana, 2004.
- Muedini, Fait., “Islam and Democracy in the Context of the “Arab Spring””, *Islam and Muslim Societies : A Social Science Journal*, Vol. 5, No.1, 2012, http://www.muslimsocieties.org/Vol5/Islam_and_Democracy.pdf (Erişim Tarihi: 15.02.2012).
- Murray, D., “After spring, winter”, *The Spectator*, Saturday, 26th November 2011, <http://www.spectator.co.uk/essays/all/7418928/after-spring-winter.shtml> (Erişim Tarihi: 13.02.2012).
- Mwenda, M., *Amerika Fear No Evil*, Xulan Press, Florida, 2008.
- Nazir, S. ve Tomppert, L., *Women’s Rights in The Middle East and North Africa: Citizenship and Justice*, Rowman & Littlefield Publisher, Inc., Maryland, 2005.
- National Transitional Council (NTC) (a), <http://ntclibya.com> (E.Tarihi: 20.09.2011).

- National Transitional Council (NTC) (b), <http://ntclibya.com/InnerPage.aspx?SSID=22&ParentID=20&LangID=1> (Erişim Tarihi: 21.09.2011).
- National Transitional Council (NTC) (c), <http://ntclibya.com/InnerPage.aspx?SSID=7&ParentID=3&LangID=1> (Erişim Tarihi: 21.09.2011).
- National Transitional Council (NTC) (ç), <http://ntclibya.com/InnerPage.aspx?SSID=4&ParentID=3&LangID=1> (Erişim Tarihi: 21.09.2011).
- Niblock, T., “The Foreign Policy of Libya”, *The Foreign Policies of Middle East States*, Lynnee Rienner Publishers, Inc., Colorado, 2002.
- Obeidi, A., *Political Culture In Libya*, Curzon Press, Surrey, 2001.
- OPEC, *Annual Statistical Bulletin 2010/2011 Edition*, http://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/ASB2010_2011.pdf (Erişim Tarihi: 17.10.2011).
- Otman, W.A. ve Karlberg, E. (2007) *The Libyan Economy: Economic Diversification and International Repositioning*, Springer.
- Öndeş, O., *Kardeş Libya*, İstanbul, Yağmur Yayınevi, New York, 2007.
- Qaddafi, M.A., *The Green Book*, 1979, <http://libya360.wordpress.com/2011/03/03/the-green-book-by-muammar-al-gaddafi/> (Erişim Tarihi: 28.09.2011).
- Price, D.E., *Islamic Political Culture, Democracy, and Human Rights: A Comparative Study*, Praeger Publishers, Connecticut, 1999.
- Pridham, G., *The Dynamics of Democratization: A Comparative Approach*, Continuum, New York, 2000.
- Potter, D.; Goldblatt, D.; Kiloh, M.; Lewis, P., *Democratization*, The Open University, Milton Keynes, 1997.
- Ray, S.N., *Modern Comparative Politics: Approaches, Methods and Issues*, Prentice-Hall of India Private Limited, New Delhi, 1999.
- Reich, B., *Political Leaders of The Contemporary Middle East and North Africa*, Greenwood Press, Inc., Connecticut, 1990.
- Reisner, H., “Trump: I’d Just Take Libyan Oil”, *Newsmax*, 22 April 2011, <http://www.newsmax.com/InsideCover/donaldtrump-karlrove-gop-birther/2011/04/22/id/393742> (17.10.2011).
- Robbers, G., *Encyclopedia of World Constitutions*, Facts on File Inc., New York, 2007.
- Roots, J., *The Politics of Visual Language: Deafness, Language Choice, and Political Socialization*, Carleton University Press, Canada, 1999.

- Sawyer, P.R., *Socialization to Civil Society: A Life-History Study of Community Leaders*, State University of New York Press, New York, 2005.
- Schiller, J., *Internet View of the Arabic World*, Booksurge Publishing, South Carolina, 2009.
- Schulze, R., *A Modern History of The Islamic World*, I.B.Tauris&Co Ltd., New York, 2002.
- Sharma, U. ve Sharma, S.K., *Principles and Theory of Political Science*, Atlantic Publishers&Distributors Ltd., New Delhi, 2000.
- Silke, A., *Terrorists, Victims and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences*, Wiley, New York, 2003.
- Simons, G.L., *Libya and The West: From Independence to Lockerbie*, Centre for Libyan Studies, Oxford, 2003.
- Smith, B.L., *Terrorism in America: Pipe Bombs and Pipe Dreams*, State University of New York Press, New York, 1994.
- Staar, R.F., *Foreign Policies of The Soviet Union*, Hoover Institution Press Publication, California, 1991.
- Stanik, J.T., *El Dorado Canyon: Reagan's Undeclared War with Qaddafi*, Naval Institute Press, Maryland, 2003.
- Stephen, C. ve Penny, T., "Libya Rebels Fight for Sirte as Cameron, Sarkozy Pledge Aid to New Rulers", *Bloomberg*, 16 September 2011, <http://www.bloomberg.com/news/2011-09-15/sarkozy-cameron-visit-libya-as-government-seeks-to-consolidate-position.html> (Erişim Tarihi: 17.10.2011)
- Sullivan, K.L., *Muammar Al-Qaddafi's Libya*, Twenty-First Century Books, Minneapolis, 2009.
- Şıvgın, H., *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Tal, N., *Radical Islam in Egypt and Jordan*, Sussex Academic Press, Oregon, 2005.
- Taşdemir, F., *Uluslararası Terörizme Karşı Devletlerin Kuvvete Başvurma Yetkisi*, USAK Yayınları, Ankara, 2006.
- Taylor, M. ve Horgan, J., *The Future of Terrorism*, Frank Cass Publishers, London, 2000.
- Thorne, J., Qaddafi Insists Libyan Uprising is "NATO-Backed Charade", *The National*, 21 September 2011, <http://www.thenational.ae/news>

- /worldwide/africa/qaddafi-insists-libyan-uprising-is-nato-backed-charade (Erişim Tarihi: 21.09.2011).
- United Nations, *Security Council*, A/46/825, S/23306, 31 December 1991, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N91/427/90/IMG/N9142790.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 09.10.2011).
- United Nations (a), *Resolution 731*, 21 January 1992, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/010/90/IMG/NR001090.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 09.10.2011).
- United Nations (b), *Resolution 748*, 31 March 2011, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/07/IMG/NR001107.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 09.10.2011).
- United Nations, *Resolution 883*, 11 November 1993, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/626/78/PDF/N9362678.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 09.10.2011).
- UNDP, *The Arab Human Development Report 2005*, 2006, http://hdr.undp.org/en/reports/regional/arabstates/RBAS_ahdr2005_EN.pdf (Erişim Tarihi: 17.10.2011).
- UNESCO, *Institute for Statistics*, UIS Statistics in Brief-Education Profile-Libya, 2009, http://stats.uis.unesco.org/unesco/TableViewer/document.aspx?ReportId=121&IF_Language=en&BR_Country=4340 (Erişim Tarihi: 17.10.2011).
- Üçok, C., *Siyasal Tarih 1789-1950*, Ankara Hukuk, Ankara, 1967.
- Vanderwalle, D.J., *Libya Since Independence: Oil and State-Building*, I.B.Tauris&Co Ltd., London, 1998.
- Vanderwalle, D.J., *A History of Modern Libya* Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Vogler, R., *A World View Of Criminal Justice*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot Hampshire, 2005.
- Wallace, J. ve Wilkinson, B., *Doing Business With Libya*, Kogan Page Ltd., London, 2004.
- Wiarda, H.J. ve Skelley, E.M., *Comperative Politics: Approaches and Issues*, Rowman & Littlefield Publisher, Inc., Maryland, 2007.
- Woshinsky, O.H., *Explaining Politics: Culture, Institutions, and Politic Behavior*, Routledge, New York, 2008.
- Wright, J., *Libya: A Modern History*, Croom Helm, London, 1981.